

Видавництво У.Н.П., „Свобода і Право“ ч.7.

ІНЖ. МИКОЛА БАЙЄР

**Причини аграрної революції на
Україні і шляхи до розв'язання
аграрної справи.**

Київ — Відень, 1920.

Від видавництва.

Одночасно з цією брошурою п. Байєра видавництво випускає другу його брошуру, присвячену земельній справі на Україні, п. з. „Чи хватить для всіх землі і чи можна її рівно поділити“.

При цім звертаємо увагу читачів на незвичайно цікаву розвідку німецького ученого проф. Дра М. Зерінга п. з. „Про земельну справу на Україні“, яка вийшла у Відні 1918 р. накладом „Вістника політики, літератури й життя“.

Висловлені німецьким автором погляди на земельну справу на Україні в основнім сходяться з поглядами, які заступає п. Байєр, а вони йдуть по лінії програми Української Народної Партії в земельній справі.

Оці три брошури члени і прихильники Української Народної Партії по-

в'янні поширювати й популяризувати виложені в них думки, для вироблення серед української суспільности здорового погляду на найважливішу проблему сучасности — земельну справу — від раціонального розв'язання якої в великій мірі залежить наше національне й державне буття.

Малоземелля й культурна відсталість широких мас селянства на Україні це головний чинник аграрних розрухів, які почалися ще в дев'яностих роках минулого століття. Ці аграрні розрухи мають свої глибокі коріння в економічних відносинах, які утворилися ще в часах знесення кріпацтва, та подітвичім становищі українського населення, позбавленого від давніх часів всякої змоги засвоїти європейську культуру в національних формах.

Ще в часі, коли зносилося кріпацтво, з погляду сільсько-господарського Україна стояла вище ніж інші провінції російської держави. Поміщицька класа мала добрий яск зі свого господарства, а Україна вже в ті часи була одною з найхлібородніщих країв Європи. Знесення кріпацтва для українських панів було загрозою, бо вносило великі зміни в справі забезпечення можливості провадження господарства.

В той час, як в районах Великої Росії, де населення жило переважно з промислів, поміщицька класа до реформи й наділення селянства ставилася без опору й навіть прихильно, на Україні ця класа виступила го-

рячо в обороні своїх класових інтересів. Головнім опір реформі поставили якраз українські пани, національно чужі народови українському.

Згадані економічні причини впливали в тім напрямі, що українське селянство мусіло здобувати своє визволення тяжкими економічними жертвами; воно не змогло здобути в наділ всіх тих земель, якими користувалося до визволення, а в процесі наділення не одержало навіть і тих норм, які йому належалися. Норми наділення були обчислені на таких підставах, щоби праця селянства на власних землях не забирала всієї робочої сили і щоби селянство змушене було підтримувати свій економічний добробут працею на панських землях.

Загалом здобуло селянство в наділ біля 40% всієї управної землі в дев'яти українських губерніях (Київщина, Волинь, Поділля, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина й Таврія). Цей наділ вже тоді не відповідав робочим силам селянства, як вже вище було зазначено.

Коли-б на Україні, відповідно до її природних багатств, розвивалася промисловість і коли-б населення її було більш культурне — цей факт послуживби для більшого розвитку народного господарства і викликавби піднесення сільського господарства. Але не такі були визначені шляхи економічного розвитку, не туди стреміла земельна політика бувшої російської держави.

I.

Протягом часу, що відділює нас від епохи скасування кріпацтва, населення України зросло більш, як в два рази. За той час до рук селянства перейшло в середньому ще до 30—40⁰/₆ панських земель, але від того не піднеслася земельна забезпеченність сільського населення України в тій мірі, як то було-б необхідне і відповідало-б забезпеченности, яку спостерігаємо в Західній Європі, залюдненій в тій же мірі, як і Україна.

Залюдненість України в 1914 році, перед великою європейською війною, ілюструють такі цифри: Київщина 109 душ, Поділля — 107, Полтавщина — 86, по всіх інших районах України пересічно 80 душ на один квадратний кілометр. В той же час в державах високого розвитку індустрії маємо таку залюдненість: Франція — 73, Австро-Угорщина — 76, Німеччина 120 душ на один квадратний кілометр.

Забезпеченність землею, по даним Центрального Статистичного Комітету на 1905 рік, була на Лівобережжю 1.4 десятин, на Правобережжю 1.6 десятин й на степовій Україні (Катеринославщина, Таврія, Херсонщина) 2.5 десятин на одну душу сільського населення. Коли порівняти цю забезпеченність з тою, яку спостерігаємо наприклад в класичній селянській країні — Данії, де на одну душу припадає 2.85 десятин і де сільське населення (що живе виключно зі сільського господар-

ства) становить ледви 60% всієї людності, то сумне становище українського селянства виступає перед нами дуже яскраво.

Новіші дані характеризують становище нашого селянства ще сумніше. На десятину оброблюваної (управної) землі на Україні припадає до 160 душ сільського населення, в той час як в Англії всього — 79, в Німеччині — 107 і у Франції 84 душ.

При такій залюдненості України мусіла-б мати настільки-ж розвинену промисловість, як у Франції й Німеччині і настільки-ж інтензивне сільське господарство. Але нічого того немає й не могло бути, з уваги на економічну й земельну політику та культурний стан українського народу в бувшій Росії.

Передовсім, до 1900 року селянство України с-дою затримувалося на землі, аби забезпечити фіскусови російському сплату викупних оплат (платіжів), які обтяжували надільну землю. Переселатися було можливо лише при умові, що переселенець або сам сплатить всю решту суми викупних оплат, або знайде когось на своє місце, хто взяв би на себе той обов'язок.

Тільки самочинне переселення могло розвиватися і українське село мусіло само дбати про те, аби десь позбутися лишків свого населення. Перепись 1897 року констатує, що до 10% сільського населення емігрувало з України, не маючи виходу з того становища, в яким воно знаходилося. Отже еміграція своєчасно не

вливала в тім напрямі, щоб привести земельний запас до згоди з нормою залюдненості.

Починаючи з 1900 року, а особливо після революції 1905-1907 року, еміграційна хвиля на Україні піднеслася на стільки, що кожного року виселялося до 1.6% (до 500 тисяч душ) сільської людності. Протягом 10 років такої еміграції Україна втратила до 15% свого селянства, яке поїжджувало до Сибіру й Середньої Азії, аби знайти там роботу своїм рукам і шматок хліба.

Але мізерність витрат на колонізаційну справу й допомогу виселенцям (в 1914 р. було визначено на цю справу всього 30 мільонів рублів) свідчить про те, що на нових місцях доводиться нашому селянинові тяжко бідувати, поки збудує там своє господарство.

Факт поворотного переселення і примусового вигнання українських переселенців (в часі революції 1917-1919 років) з тих земель, які вони обсадили на Саратовщині, Самарщині та інших надволзьких краях показує ще раз всю неадарність і злочинність російської колонізаційної політики.

Щодо розвитку промисловості на Україні, то йому були поставлені перешкоди всею економічною політикою буйшої Росії, яка дбала про розвиток своєї власної промисловості в центральних великоросійських губерніях (райони Москви, Ярослава, Петербурга), а для цього мусіла боронитися від закордонної конкуренції високим митом. Одночасно мусіла Росія для вирівнювання

свого торговельного біляксу вивозити за кордон, переважно до Німеччини, сирі продукти.

З України вивозився туди хліб, худоба. До 400 мільйонів пудів хліба річно постачала Україна на закордонний ринок і то переважно в зерні, бо Німеччина на високе російське мито відповіла заборонаю ввозу хліба мукою. Таким чином Україна що року вивозила разом з хлібом в зерні до 100 мільйонів пудів висівок. При бідности нашої на палу для худоби, це було марнотратством, що тяжко відбивалося на розвитку нашого скотарства і ставило перешкоди до піднесення сільського господарства.

Мимо такої політики, Україна стала осередком розвитку цукрової, залізної, чавунної й вугляної промисловости, бо самі природні багатства української території давали для того ґрунт. Правда і в цих галузях промислу Україна могла виробляти переважно продукти першого ступня перерібки — цукор, чавун, залізо (в пгабах, балках), вугілля. Перерібка цукру на кондиторські продукти, а чавуна й заліза на готові вироби й машини провадилася знову таки на Московщині, куди вивозились всі сирівці української промисловости.

Візьміть карту залізниць бувшої Росії і, ви ясно побачите, куди ведуть всі залізничні шляхи з української території. Коли ви знаєте, що їх будують не тільки для особового (пасажирського) руху, але переважно

для руху всяких товарів і дібр, ви наочно перекона-
стесь, що Україна була для Росії колонією.

Одначе і той розвиток промисловости викорис-
товувала не українська людність, але великоросійська
й польська. Польські робітники на правобережжю окупу-
вали цукрову промисловість, бо польські пані, великі
землевласники, є власниками цукровень, а в промисло-
вості залізній і вугляній працюють переважно москв-
ські робітники.

Національне й культурне упослідження україн-
ського народу, проваджене протягом 250 літ спільного
снівжиття України з Москівщиною, привело до того,
що Українець став переважно мешканцем села, мало
рухливим і мало придатним до праці на фабриках та
заводах. Факт денационалізації всіх великих міст на
Україні й росту їх за останні десятиліття в великій
мірі коштом зашої, чужої людности показує нам нао-
чно правдивість висловленого твердження про на-
ціональну й культурну упослідженість українського
народу.

Культурний розвиток народу є головною переду-
мовою для розвитку його сільського господарства, про-
мисловости й народного господарства взагалі. Некуль-
турний народ не може використовувати природних багатств
свого краю і буде тільки об'єктом колонізаційної полі-
тики й використання з боку народів більш куль-
турних, а через те й більш економічно сильних.

Україна колись стояла на високім рівні культури. В часі так званого Румянцевського перепису, переведеного в 40 роках XVIII століття, на території Чернігівського й Полтавського полків (на нинішній Чернігівщині, Полтавщині й Харківщині) в кожному селі ба! й навіть хуторі була школа. Ті школи удержував народ український власними коштами, без жадної допомоги держави. Російський уряд замкнув ті народні школи і через 150 років в 1881 році, на тій самій території, при вдесятеро більній залюдненості, було таке-ж саме число шкіл.

В запорожському війську на 100 душ козаків 57 було письменних. Засновуючи нові села й хутори на Слобожанщині, або на бувших землях війська запорожського, будували українські кобзоністи-козаки насамперед школу, церкву й шпиталь.

А в 1897 році, майже по 250 літнім перебуванню під Росією, всенародній перепис виявив страшну культурну відсталість українського народу. Тільки 8—10% сільської людности було письменної. Але вся та письменність не йшла далі уміння підписати своє прізвище. Книжка й газета не мала читача в українському селі, бо та книжка й газета були чужі нашому народови своєю мовою.

Як наслідок того культурного упадку нашого народу, маємо вишвірання українського елементу з міст, зі сфери промислової й торговельної, й занепад сільського

господарства. Перепис 1897 року виявив, що на Україні, особливо в районах промислових, маємо від 10 до 16% зайшого населення. Праця в промислі, ремеслах і торгівлі опинилася в руках тих зайшлих елементів, а український народ мусів кидати лише на своїй землі.

А що він кидіє, маємо на це багато доказів. Насамперед згадана вище еміграція української людкості. Далі факт незвичайної відсталості сільського господарства на Україні, в порівнянні з країнами західно-європейськими, залюдненими в тій же мірі, як і українська територія.

Селянське господарство на Україні ще й досі додержує трьохцілья. До 8 мільонів десятин управної землі толокує що року. Що таке селянські толоки з погляду господарського й що вони дають, як кормова площа, відомо кожному. Незабезпеченість України нашою показують такі дані, які беремо зі статистичного „Справочника по Югу Россіи“, виданого Полтавським Губерніяльним Земством. Сіноносів і пасовищ на Правобережжю (Київщина, Волинь, Поділля) маємо 9% всієї площі земель, на Лівобережжю (Полтавщина, Чернігівщина й Харківщина) — 10%, на Степовій Україні (Катеринославщина, Таврія, Херсонщина) — до 16%. Разом зі згаданим вище вивозом з України до 100 мільонів пудів вмісок, незабезпеченість нашою виступає з усією ясравістю.

Черезполосність в великій мірі стоїть на перешкоді до запровадження більш раціональної господарки і найкращого використання земель. Некультурність широких селянських мас є головною перешкодою до знищення черезполосся.

Та-ж некультурність становить перешкоди і до запровадження різних технічних удосконалень в господарстві. Приклад Данії, Німеччини, Чехії показує нам, що піднесення народного господарства в тій мірі, як це відповідало-б залюдненості української території можливе тільки з піднесенням культурного рівня українського народу.

Середня врожайність на Україні сягає до 40- 50 пудів з десятини і, порівнюючи з урожайністю в Англії (126 пудів), Німеччині (108 пудів), Франції (85 пудів) та бувшій Австро-Угорщині (80 пудів), є разяче жалю.

Ось в коротких побіжних рисах стан сільського господарства на Україні на передодні революції 1917-1920 років.

• Аграрне перенаселення, шкідлива для України економічна й земельна політика бувшої російської держави, жалокультурність українських народних мас — ось той ґрунт, на яким виникали аграрні розрухи взагалі і на-решиті величезна аграрна революція 1917-1920 року. Ці факти примушують нас звернути увагу на шляхи до розв'язання аграрної справи.

* * *

II.

Шляхами до розв'язання аграрної справи в усяких умовах, в усі епохи було й буде зовнішня і внутрішня колонізація.

Зовнішня колонізація полягає в тім, що вся, так би мовити, зайва на землі даного краю людність, знаходить собі нове пристановище і новий терен для сільсько-господарської або іншої праці в еміграції до менш залюднених земель.

Внутрішня колонізація полягає в тім, щоби через піднесення сільського господарства взагалі, через розвиток різних бічних його галузів (скотарства, садівництва тощо), а також через організацію перерібки всіх сирих продуктів господарства в готові вироби для потреб внутрішнього й зовнішнього ринку — дати змогу сільському населенню знайти заробіток, збільшити продуктивність господарства і піднести матеріальний добробут широких мас селянської людности. Піднесення добробуту народніх мас та їх культурности утворює ґрунт для розвитку народного господарства взагалі, бо аріст потреб — є головним чинником упромисловлення народного господарства.

Перейдемо до оцінки кожного зі згаданих способів і можливості використання їх для розв'язання аграрної справи у нас на Україні.

Переселення було досі головним шляхом, яким

стихійно потоки українського населення виливалися за межі України переважно на Сибір.

Від часу скасування кріпацтва й до війни 1914 року, не менше як 25 % української людности покинуло рідний край. Мимо того аграрне перенаселення на Україні таке, що вимагає переселення ще не менше, як 40 % селянської людности, коли заховувати надалі той поділ землі між господарствами і ту земельну й економічну політику, яку досі проваджено на Україні.

При якишніх умовах транспорту, цілком зруйнованого війною й революцією, вивезти з краю 15 мільонів людности є планом неможливим до здійснення навіть протягом кількох літ, о скільки би шлях до Сибіру й на далі був отворений для української еміграції.

Та річ в тім, що для такої кольосальної еміграції нема вже в Сибіру відповідного земельного фонду.

Відомий знавець переселенської справи, професор А. Кавфман, якого неможна зацідоверіти в стороницких поглядах, свідчать, що увесь земельний фонд Сибіру і Середньої Азії уже використано. Правда, ще величезні простори Сибіру застаються незаселеними, але цілком сумнівною річю є, щоби найширші й найкоштовніші меліорації могли подолати природні кліматичні перешкоди (невистарчаюче підсоння і промерзальність сибірських ґрунтів) і зробили ті простори придатними для заселення. Тайга зістанеться неприступною для хліборобської колонізації.

Для розвитку лісових промислів, гірництва й фабрично-заводської промисловости дає Сибір величезні перспективи, але се справа дальшої будуччини, бо тільки державно-автономне існування самого Сибіру може забезпечити можливість здійснення таких перспектив. Отже, над справою вичерпуючого сколонізування Сибіру хліборобським населенням треба поставити рішучо, як то кажуть, хреста.

Краще стоїть справа з Туркестаном та Середньою Азією. Там необхідно перепроводити величезні й коштовні меліорації в напрямі наводнення ґрунтів і збудовання шляхів комунікації. Після того буде можливим направити туди еміґраційну хвилю. Але такі меліорації потребують величезних коштів і довгого часу, а через те власне й переселення не можна вважати за спосіб до розв'язання аграрної справи в нинішній момент.

Навіть в будучині, при відповідній розумній колонізаційній політиці, можна буде переселити на Сибір, в Середню Азію й Туркестан, по авторитетному свідочтву знавця аграрної справи в Росії Н. Огоновського не більше, як 400.000 душ річно.

А що сама Україна що року збільшує своє населення що-найменше на 600.000 душ, — отже нема чого покладати надій на переселення в будучині й годі думати про боротьбу цим шляхом з аграрним перенаселенням, яке є головною причиною аграрної анархії на Україні.

Ще менше продуманими і цілком несовісними являються плани переселяти українське населення в губернії, які лежать на Волгою. Місцеве населення там само задихається від аграрного перенаселення. Факт вигнання звідтіля українських переселенців в часі революції 1917—1918 р. найкращий доказ проблематичности таких плянів.

Після сказаного мусимо признати, що зовнішня колонізація в наших умовах не є шляхом до розв'язання аграрної справи.

Зостається лише одна плях — шлях колонізації внутрішньої.

Насамперед тут повстає питання про який поділ земельного запасу. Велика земельна власність на Правобережжю й Степовій Україні посідає до 45—50% всіх управних земель. На Лівобережжю вона становить до 35% всіх управних земель. Величезні земельні простори посідають незначні групи населення — ледво 2%.

В середньому велике земельне господарство на Україні стоїть не вище, а навіть нище середнього й дрібного господарства. Загалом велика земельна власність може дати фонд для наділення малоземельних та безземельних господарств в розмірі до 10—12 мільонів десятин. Для точного обчислення того фонду бракує певних статистичних даних. У всякому разі, за виключення лісів державних і приватних, які держава має збирати в інтересах цілого народу, можна би мати фонд не менше 10 мільонів десятин.

Тяжким, але не недосяжним завданням є зберегти певний фонд для забезпечення цукрової промисловости, біля якої годується до $\frac{1}{2}$ мільона робітників і яка може дати Україні що року до 120 мільонів пудів цукру.

Заховання великих господарств і використання згаданого фонду для виарендовування його малоземельним і безземельним селянам, булоби в погляді інтересів держави і народного господарства недопустимим і нерациональним, бо приведе до виснаження ґрунтів і є противним всяким заходам до піднесення видатности господарства.

Через те момент вивласнення набирає такої гостроти і є головним чинником в боротьбі за аграрну реформу від початку революції 1917 р.

Демагогічні гасла, кинені в народні маси лівими партіями, аби вести ті маси за собою, і упертість класи великих земельних власників в обороні своїх прав, тісно сполучена зі змаганнями до реставрації старого режиму — ось головні причини, які важливу справу аграрної реформи роблять актуальною і дають їй неприродний напрям.

Передача безземельному й малоземельному селянству згаданого фонду буде великою допомогою в справі розв'язання аграрної кризи на Україні, але вона не може залагодити тої кризи навіть для сучасного покоління, бо для забезпечення українського селянства землею до трудової норми, при сучасному технічному стані про-

дукції в сільських господарстві, потрібно не 10 мільонів десятин, але приблизно ще 30 мільонів десятин, яких нема й не може бути.

Перехід до вищих форм господарювання і знесення толоки та зв'язаної з толочним правом черешноспіці дасть українському селянству (правда, поволи, протягом певного часу) не менше 8 мільонів десятин, які необхідно використати для збільшення виключно кормової площі, але не для зернової продукції. Але й це не розв'язує справи.

Питання переходу земель з викупом чи без викупу, на підставі соціалізації, націоналізації чи приватної власності набуло великого значіння головню через боротьбу партій за владу й верховодство над народними масами.

Проголошення переходу землі без викупу при обезціненню української й російської валюти, яка в паперових грошах скупчується переважно в руках селян, фактично примушує селянство платити за землю, тільки різними продуктами і цей викуп має бути досить по-важним.

При малокультурности й індивідуалізовани українського селянина проби розв'язання аграрної справи через соціалізацію, вириваючи землю з рук селянина і обезцінюючи її на ринку, зглядно унерухомлюючи її як товар, привели тільки до упадку сільсько-господарської продукції і страшної анархії в земельних відносинах.

Треба знати і це твердо всім запам'ятати, що тільки високий інтерес і любов до землі, як своєї приватної власності, творять психологічну основу для збільшення праці хлібороба і піднесення видатності сільсько-господарської продукції, а це легковажать наші доморослі реформатори. Зрештою селянство в нас своїй не розуміє вишого відношення до землі, як до приватної власності. В інтересі держави треба використати цей психологічний момент, а не переходити над ним до порядку денного, як це досі у нас роблять правлячі соціалістичні партії.

Та сама передача селянству великої земельної власності, без одночасних заходів до піднесення видатності сільського господарства (знищення черевполонці, перехід до скотарсько-зернового господарства й до упромисловлення господарства через перерібку верна в муку, мяса в консерви, жолока в масло і т. п.) не в силі розв'язати аграрної справи.

Тільки інтенсифікація сільського господарства, піднесення його видатності може злагодити гостроту аграрної кризи, а це вимагає насамперед піднесення культурного рівня селянства і поширення в його масах технічних знань та кооперативізації всіх галузів господарства.

Через кооперативізацію можемо дійти й до упромисловлення (індустріалізації) сільського господарства. Потрібні для цього капітали можуть прийти лише тоді, коли

будуть забезпечені правом власності на землю, не залежно від того, чи це право буде індивідуальним чи кооперативним. Без припливу капіталів віяке упрямисловлення господарства неможливе.

Але упрямисловлення сільського господарства у великій мірі залежить також від загальної земельної й економічної політики держави. А відповідна в цім напрямі політика може провадитися тільки при забезпеченню державних прав України. Тільки у власній державі буде український народ господарем на своїй землі і матиме змогу запровадити найкраще господарство і в такім напрямі вести свою економічну політику, який найбільше відповідає його економічним потребам.

Треба підчеркнути, що без розвитку всіх галузів народного господарства в цілому, годі думати про можливість розв'язати аграрну справу і боротися з аграрним перенаселенням. А розвій індустрії на Україні можливий тільки з піднесенням добробуту селянства, як масового покупця індустріальних виробів. Але й розвиток індустрії, ще в більшій мірі, як сільського господарства, може забезпечити тільки власна державність.

Українським і неукраїнським політикам на Україні вже раз треба залишити різні соціальні й політичні експерименти та подумати про те, як найшвидче й найкоротшим шляхом привести український народ до такого стану, аби він знайшов вільний вихід для розвитку своїх економічних і культурних сил.

Обставини часу заставляють нас прийняти в основу аграрної політики покращо шлях внутрішньої колонізації.

Зваживши всі вгадані вище економічні, культурні, політичні й психологічні моменти, можемо начеркнути ось такі головні основи політики в аграрній справі:

Негайне анесення великої земельної власности за викуп, переведене державою, аби не допустити земельної спекуляції; передача її на вільготних умовах і на підставі особистої власности малоземельним і безземельним селянам; заховання дрібної і середньої селянської власности; притягнення капіталів до землі, аби упромиловити й піднести сільське господарство; найширший розвиток сільської кооперації; економічна й земельна політика, що прямує до розвою народного господарства взагалі й до піднесення добробуту українського народу; забезпечення демократичних принципів в державнім і громадським життю, без яких є виключений культурний, економічний і політичний розвиток народу; забезпечення національно-культурного розвитку українського народу, бо культурність є головною підставою й первоосновою економічного розвитку.

Тільки отсі принципи приведуть нас до полагодження аграрної справи і виведуть народне господарство зі стану занепаду й анархії.

Вийшли з друку, друкуються і приготавлиються до друку ось які видання видавництва Української Народної Партії „Свобода і Право“:

- Ч. 1. Програма Української Народної Партії.
- „ 2. Матеріали до програми, тактики і організації Української Народної Партії.
- „ 3. Пояснення до програми Української Народної Партії.
- „ 4. З політичного життя українських полонених в Австрії і Німеччині.
- „ 5. Держава, політика і політичні партії.
- „ 6. Розвій українських політичних партій.
- „ 7. Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв'язання аграрної справи.
- „ 8. Чи хватить для всіх землі і чи можна її рівно поділити.
- „ 9. Україна за часів гетьманів Богдана Хмельницького й Івана Мазени.
- „ 10. Бездорожжя нашої політики.
- „ 11. Большевизм.
- „ 12. Роль кооперації в національнім відродженню українського народу.

Закордонна адреса видавництва:

Österreich, Wien, VIII., Josefstädterstraße 79, T. 18
Verlag „Swoboda i Prawo“.

